"РИСКОВАНАТА ИГРА" НА ЦАР БОРИС III В ГОЛЯМАТА ПОЛИТИКА ПО ВРЕМЕ НА СУДЕТСКАТА КРИЗА 1938 г.

Людмил Спасов

На 5 ноември 1937 г. под ръководството на Хитлер се провежда секретно съвещание с участието на военния министър генерал-фелдмаршал Вернер фон Бломберг, главнокомандващия сухопътните сили барон фон Фрич, главнокомандващия военноморските сили адмирал Редер, главнокомандващия военновъздушните сили генерал-полковник Гьоринг, министъра на външните работи барон фон Нойрат и полковник Хосбах. Пред този тесен кръг от представители на политическото и военното ръководство на Германия фюрерът развива своите принципиални съображения относно възможните и неизбежни моменти в развитието на германското външнополитическо положение. Хитлер придава изключително значение на това съвещание и моли изказването му да бъде разглеждано като завещание в случай на внезапна негова смърт. „Цел на германската политика – казва той – се явява обезпечаване на безопасността и съхраняването на народа и обезпечаването на неговия числен растеж... Над 85 милиона души е числеността на германския народ, който по количество на хората и по компактност на територията, която заема в Европа, представлява от само себе си такова монолитно расово ядро, каквото няма в нито една страна; той има повече право, отколкото другите народи, на по-обширно жизнено пространство... Бъдещето на германския народ зависи... изключително от решаването на проблема за пространството."[1] По-нататък фюрерът подчертава, че положението на Германия не може да се подобри по пътя на автаркията, т. е. чрез продължаване на провежданата до момента с успех политика на самозадоволяваща се икономика, нито посредством увеличаване дела на нейното участие в световното стопанство, поради конюнктурните му колебания и поради обстоятелството, че търговските пътища и морски комуникации са контролирани от Англия. Заключението на фюрера е, че германският проблем може да бъде решен единствено „по пътя на насилието", който е винаги свързан с рискове. Фридрих Велики се е борил за Силезия, Бисмарк е водил войни срещу Австрия (1866 г.) и Франция (1870 г), и благодарение на бързината, с която е действал срещу французите е предотвратил възможността Австро-Унгария да се намеси в германо-френската война. Остава да се даде отговор на въпроса „кога и как" да се реализират рискованите операции. Хитлер сочи три варианта: 1) Военните операции да бъдат осъществени между 1943 г. и 1945 г., защото след този период обстановката може да се измени в германска вреда с оглед прираста

на населението, на технологиите и въоръжението и пр.; 2) Ако социалните противоречия във Франция се задълбочат, това означава, че е настъпил момента за настъпление срещу Чехословакия; 3) Ако Франция е „скована" заради война с друга държава, Чехословакия и Австрия трябва едновременно да бъдат разгромени[2].

През ноември 1937 г. министърът на икономиката Шахт загубва поста си поради неприкрито желание за споразумяване с Франция. На 4 февруари 1938 г. е извършена нова „сензационна промяна". Заради изразени резерви по отношение на хитлеровата програма за разширяване на германското жизнено пространство чрез насилие, военният министър и върховен главнокомандващ въоръжените сили на Райха фелдмаршал Блонберг и командващият сухопътните войски ген. фон Фрич са освободени. Хитлер лично поема върховното командване на въоръжените сили, подпомаган от „Върховен щаб на въоръжените сили" начело с ген. фон Кайтел, който е и военен министър. По същите съображения на мястото на умерения фон Нойрат, дипломат с 37 годишен стаж, за министър на външните работи е назначен ползващия се с неограничено доверие на Хитлер авантюрист Иоахим фон Рибентроп, бивш търговец на вино, присъединил се към националсоциалното движение през 1932 г.[3] От участниците в секретното съвещание през ноември 1937 г. запазва поста си единствено главнокомандващият въздушните сили Гьоринг. Той е произведен в чин маршал. Преследваната от Хитлер цел е постигната – военното и политическото ръководство е прочистено и цялата власт е концентрирана в неговите ръце[4].

През декември 1937 г.народният комисар на външните работи на СССР М. Литвинов признава, че съветското правителство се чувства изолирано и че не е изключено да потърси други комбинации. На зададения му въпрос от кореспондента на френския вестник „Temps" в Москва, възможно ли е едно германо-съветско сближаване, той отговаря: „Напълно. Вземайки властта Хитлер поднови договора от 1926 г. Той искаше да остане в добри отношения с нас. Той промени отношението си като констатира, че се противопоставяме на германската експанзия в Централна Европа, че искаме да поддържаме териториалното статукво, че с нашата политика на всеобща сигурност ние сме препятствие за неговите проекти. Но ако му дадем да разбере днес, че не се интересуваме от поддържането на статуквото... Вие французите имате интерес да спазвате териториалните клаузи от Версай. Ние нищо не взехме от Версай. Следователно... СССР не би могъл да бъде подложен на териториална корекция."[5] Накрая Литвинов заявява, че не е необходимо да се подписват нови договори, за да бъде преориентирана съветската политика. Той изтъква, че дори и след оставката на Шахт германците не престават да правят предложение на съветското правителство за кредит и подписването на икономически спогодби[6].

В началото на 1938 г., въпреки че Франция не е въвлечена във война, възползвайки се от слабостта на съветско-френския съюз и съществуващите разногласия между премиера Невил Чемберлейн и министъра на външните работи Антъни Идън относно британската политика към Германия[7], Хитлер решава незабавно да пристъпи към поетапно разгромяване на Австрия и Чехословакия. На 12 февруари 1938 г. той се среща с австрийския канцлер Курт Шушниг и му нарежда по всички въпроси да

координира политиката си с Райха. Шушниг се съгласява да назначи нацист за министър на вътрешните работи[8]. На 20 февруари 1938 г. Хитлер открито декларира намерението си в най-скоро време с крайни средства да реши австрийския въпрос. Той произнася реч, в която нарича Обществото на народите „лъжата на Женева", а опасността от болшевизирането на Испания определя като източник за смут в Европа и за нарушаване на европейското равновесие. Спирайки се на въпроса за малцинствата Хитлер заявява, че 10 млн. немци живеят в две съседни на Германия държави[9].

В началото на март изпълнението на операцията „Ото", за присъединяването на Австрия, започва. Фюрерът иска от Англия да не се намесва в Централна Европа, а от Италия – да се солидаризира с действията на Райха. На 11 март Хитлер поставя ултиматум на австрийския канцлер да предаде цялата власт на нацистите. На 12 с. м., събота, германските войски навлизат в австрийска територия. На следващия ден присъединяването на Австрия към Германия е провъзгласено. На 14 март Хитлер влиза триумфално във Виена. С плебисцит, проведен на 10 април, аншлусът е тържествено потвърден[10].

***

С аншлуса на Австрия се нарушава европейското равновесие[11]. Германия става съседна на Италия и Югославия държава, изолира Чехословакия и установява господство в Централна Европа с възможности за разширяване на агресията си на изток към Чехословакия и СССР, и на югоизток към Триест, Адриатика и Балканите. През април 1938 г. югославският пълномощен министър в Рим Б. Ристич съобщава на Стоядинович, че Мусолини е силно обезпокоен от евентуална германска експанзия по посока на Адриатическо море[12].

Накърнен е и френският престиж в Централна Европа. Опитът на Париж в противовес на Германия да изгради блок с участието на Полша и държавите от Малката антанта (Югославия, Чехословакия и Румъния) пропада. Във Франция избухва правителствена криза (на 10 април е формирано правителство начело с Даладие), а Полша отправя 48-часов ултиматум на Литва, с който я заплашва, че ще употреби сила за решаване на спорните си въпроси с нея.

На 17 март 1938 г. Литвинов предлага в Женева да се вземат спешни мерки за спасяването на Чехословакия, а във връзка с литовския въпрос предупреждава полския посланик в Москва В. Гжибовски, че СССР няма да остане равнодушен в случай, че Полша нападне Литва, което означава война в Източна Европа[13]. Съветската дипломация не си прави илюзии относно изразеното от Италия и Югославия „задоволство към Берлин" по повод присъединяването на Австрия. Новоназначеният съветски пълномощен представител в Атина, който е акредитиран и към албанския кралски двор Николай Шаронов подчертава, че Рим и Белград са "принудени да правят добра фигура на лоша игра" и да се преструват „на доволни, дори весели, когато положението било по-друго и карало да разширяват приятелството си и сътрудничеството си"[14].

Англия и Италия отказват да бранят Централна Европа от Хитлер и насочват вниманието си към Балканите и Източното Средиземноморие[15]. На 16 април 1938 г.

те сключват договор, състоящ се от 22 документа – за запазване на статуквото. Англия признава италианската империя, т. е. присъединяването на Етиопия към Италия и оказва подкрепа на италианската политика в Испания. Това е голям успех за Мусолини и опозицията в Англия критикува правителството на Невил Чембърлейн. С подписаното съглашение се ликвидира англо-италианското напрежение в Средиземно море и се осигурява възможност не само на Италия, но и Англия да съсредоточи усилията си за предотвратяване на евентуално германско настъпление към Балканите и Източното Средиземноморие. По това време Мусолини не изключва възможността за подписване на подобен договор с Франция[16].

През пролетта на 1938 г. италианското правителство разработва два проекта за изграждане на военнополитически блокове. Първият предвижда паралелно с оста Рим – Берлин да се създаде групировката Рим – Белград – Будапеща – Букурещ – Варшава, с антисъветска насоченост[17], а вторият Итало-балкански блок, включващ Италия, Югославия, Унгария, България и Албания. За разлика от първия проект, който цели да усили равновесието в отношенията на Италия с Германия, вторият изцяло и недвусмислено е подчинен на идеята за защита на Италия и Балканите от германска агресия. Замислен извън рамките на оста Рим – Берлин, Итало-балканският блок не се обявява против Лондон и Париж, и не пречи на Югославия да продължи съюза си с Франция. Блокът ще бъде изграден на базата на българо-югославския пакт от януари 1937 г. и югославско-италианския от март с. г.[18].

През май 1938 г. на състояла се в Рим среща Мусолини предоставя на Хитлер пълна свобода на действие срещу Чехословакия и Източна Европа с изричната уговорка, че Унгария и Румъния ще бъдат в сферата на преимущественото германско влияние, а Югославия и България – на италианското. Хитлер уверява Мусолини, че си е поставил за цел да реши судетския въпрос[19].

***

През първата половина на 1938 г. Англия действа за споразумяване на България с Балканския пакт, на базата на ликвидиране на демилитаризираните зони в Тракия в замяна на отмяната на военните клаузи на Ньойския договор[20]. На състоялата се от 25 до 27 февруари 1938 г. в Анкара сесия на Постоянния съвет на Балканския пакт турският външен министър Р. Арас запознава външните министри на Румъния, Югославия и Гърция с английския проект[21]. Въпреки безпокойствата си по отношение на българските въоръжения четиримата външни министри на държавите от Балканския пакт решават да се започнат преговори с правителството на Г. Кьосеиванов.

През май 1938 г. Р. Арас води в София продължителен разговор с цар Борис и Г. Кьосеиванов за подписване на споразумение между България и Балканската антанта, за анулиране на военните клаузи на Ньойския договор срещу премахването на демилитаризираните зони по българо-гръцката и българо-турската граница, въведени с Лозанския договор от юли 1923 г. Целта на Турция и Гърция е да се сдобият с възможност да изградят солидни отбранителни линии срещу евентуален опит на Германия да проникне към източната част на Средиземно море[22].

На 31 юли 1938 г. Кьосеиванов и Метаксас подписват в Солун спогодба, с която България и държавите от Балканския пакт се отказват от „прилагането на постановленията, съдържащи се в част IV (военни, морски и въздушни клаузи) на Ньойския договор, както и от постановленията, съдържащи се в конвенцията относно границите в Тракия, подписана в Лозана на 24 юли 1923 г.“[23] На 16 август 1938 г. българското външно министерство издава директива № 6. В нея изрично се подчертава, че „със Солунското споразумение България не е поела никакво ново задължение за ненападение, а само потвърждава сключените такива, по които тя е договаряща страна“. По-нататък в директивата се казва, че по отношение на Балканското съглашение позицията на България остава неизменна и вън от публикувания текст на Солунското споразумение не съществува нищо скрито[24].

Българското правителство подписва Солунската спогодба, съзнавайки, че тя е част от дипломатическата акция на Англия за противодействане срещу Германия и Съветския съюз на Балканите. По повод на засилващата се дейност на английската дипломация в Букурещ българското външно министерство в официален документ оповестява, че Англия се стреми да спечели Румъния, за да се противопостави еднакво както на германския политически и икономически напор по Дунава, така и на СССР[25].

***

В края на юли 1938 г., германският възел около Чехословакия започва да се затяга. Хитлер заявява, че ако не се уреди в близко бъдеще судетският въпрос ще извърши интервенция с всички възможни средства. Чрез дипломатически мисии в Москва, Белград и Букурещ той се интересува какви ще бъдат позициите на чехословашките съюзници – СССР, Румъния и Югославия. Отговорът на съветското правителство е категоричен – ще изпълни задълженията си по договора с Чехословакия и ще и се притече на помощ. Югославското и румънското правителство заявяват, че ще окажат подкрепа на Чехословакия, ако Унгария се намеси, т. е. ако настъпят условия, при които механизма на договора на Малката антанта влиза в действие[26].

На 5 септември СССР предлага да се свика англо-френско-съветска конференция, на която да се набележат мерки за оказване помощ на Чехословакия. На 15 с. м. английският премиер Невил Чембърлейн се среща с Хитлер в Берхтесгаден. Фюрерът настоява незабавно да се даде право на самоопределение на судетските немци. Той заявява, че Германия не може да се чувства в безопасност докато не бъде ликвидиран съветско-чехословашкия договор. Английският премиер приема предложението на Хитлер. На 19 септември Англия и Франция искат от Чехословакия да отстъпи на Германия окръзите, в които немското население е над 50%, а в останалите окръзи, в които са по-малко да се предостави частична автономия. Предвижда се Англия, Франция, СССР и съседите на Чехословакия да станат гаранти за ненарушимостта на новите щ граници[27].

На 20 с. м. заместник народният комисар на външните работи на СССР В. П. Потемкин телеграфира на Суриц в Париж и на Александровски в Прага, че съветското правителство ще изпълни задълженията си по съветско-чехословашкия договор до последната буква, в случай на въоръжена намеса на Франция в защита на Чехосло-

вакия, както и на основание на чл. 16 и чл.17 от Пакта на ОН, ако след германското нападение чехословашкото правителство се обърне към ОН с молба за прилагане на тези клаузи[28]. Новото в съветската позиция е, че сега съветската помощ не е безусловна, а е обвързана с механизма на действие на договорите на СССР с Чехословакия и Франция. Предвидената втора възможност е по-скоро платоническа, отколкото реална, защото докато се задейства ОН войските на Хитлер ще унищожат чехословашката държава[29]. На 22 септември Бенеш предлага СССР и Чехословакия спешно да сключат нов договор за взаимна помощ, в който да отпадне изискването за обезпечаване на подкрепата на Франция срещу германска агресия. Въпреки, че е заинтересовано от съществуването на Чехословакия, като буфер между СССР и Германия, съветското правителство квалифицира предложението на чехословашкия президент като „недостатъчно ясно и конкретно". На 23 септември в Годесберг Хитлер връчва на Чембърлейн „меморандум" по чехословашкия въпрос. До 28 с. м. се иска от чехословашкото правителство да отговори на германския ултиматум за изтегляне на чехословашките въоръжени сили, полиция и жандармерия, администрация и пр. от Судетската област. В англо-френското предложение се предвижда в Германия да се окажат 382 000 чехи, а в Хитлеровия меморандум – 816 000, т. е. да бъдат отнети на Чехословакия области, в които немците са 1–2 % от населението. В меморандума се посочва, че след окупацията в районите с под 50 % немско население ще се проведе плебисцит[30].

Българската дипломация в лицето на цар Борис III не остава настрана от развитието на чехословашката криза. През юли 1938 г. българският държавен глава е обезпокоен, че СССР може да се възползва от засилващата се след смъртта на румънската кралица Мария вътрешна нестабилност на Румъния, за да си върне Бесарабия. В доклад до Форин офис английският пълномощен министър в София Дж. Рендел отбелязва: „Всичко, което е свързано с напредването на Съветска Русия към Дунава представлявало реална заплаха за България. Очевидно Негово Величество беше много чувствителен към всяко нещо, което би могло да има отношение към възстановяването на руските намерения за влияние в Югоизточна Европа. Склонен съм да приема, че тези негови опасения, които са разбираеми дотолкова, доколкото засягат неговата страна, в бъдеще ще се проявяват като важен фактор във външната политика, водена от цар Борис."[31]

През септември, по покана на английския крал Джордж VI, царят, придружен от царица Йоана посещава Англия. На път за Лондон цар Борис III се среща в Рим с Мусолини, идеологът на парафирания през 1933 г. пакт на Четирите (Англия, Франция, Германия и Италия) за поделяне на Европа на сфери на влияние. На 6 и 7 септември българският монарх съобщава на английския външен министър лорд Халифакс и заместника му Ал. Кадоган, че съюзникът на Германия, Италия, желае да разширява и подобрява отношенията си с Англия и Франция[32]. Информацията на цар Борис III е посрещната с интерес от Халифакс и Ал. Кадоган. На 8 с. м. българският държавен глава посещава организираната в Брайтън международна изложба на пеперудите, а след това гостува на английския крал в Белморъл. На 14 септември

цар Борис III е приет на „Даунинг стрийт“ № 10 от Невил Чембърлейн. Това посещение е забулено в тайнственост. Английските източници свидетелстват, че то е осъществено по инициатива на английския премиер в противоречие с формалностите на протокола непосредствено преди заминаването му за Берхтесгаден. По време на срещата Невил Чембърлейн подчертава, че ако Хитлер не предявява прекалени искания мирният изход от кризата е възможен и желан от Великобритания и се обръща с молба към цар Борис III „да помогне за предотвратяването на войната“[33]. Българският държавен глава обещава да направи всичко възможно кризата да не прерасне в конфликт между Великите сили и се ангажира с неофициална посредническа мисия. Същия ден цар Борис III внезапно тръгва за Париж. Тук той води разговори с премиера Ед. Деладие и външния министър Ж. Боне, който по думите на критика на британската Мюнхенска политика У. Чърчил е представлявал „квинтесенцията на пораженството“[34]. След това царят се отправя за имението на баща си – Кобург (18 септември). В Германия цар Борис III се среща с Хитлер и обсъжда с него „въпросите на часа“. От Германия чрез своя съветник Ханджиев той изпраща писмо на Невил Чембърлейн, в което подчертава, че от разговорите си с Хитлер е достигнал до заключението, че „Судетската област трябва да бъде принесена в жертва на Райха“[35]. На 22 септември, когато Чембърлейн пристига в Германия за втората си среща с Хитлер, цар Борис III отива в Берлин. Докато траят разговорите между фюрера и английския премиер в Годесберг българският монарх е на лов с Гьоринг, вторият човек на Райха.

Посредническата мисия на цар Борис е изключително трудна, тъй като Хитлер и Гьоринг са убедени, че Великобритания е слаба. Царят ги предупреждава, че Англия ще реагира с нарастваща сила, ако бъдат засегнати интересите ѝ. Той им напомня, че тя притежава всеизвестната способност да печели крайната победа, колкото и неподготвена да е в началото. Ще я подкрепят САЩ и търговските ѝ партньори. Гьоринг изтъква, че войната щяла да се развие толкова бързо, че Великобритания не би могла да получи ефективна помощ. Освен това Германия е убедена, че Япония ще следи за спазването на неутралитет от страна на САЩ. Цар Борис се отнася скептично към доводите на Гьоринг. Той изтъква, че съюзът на японците с Германия по-скоро ще раздразни, отколкото да успокои Америка[36]. На 25 септември царят отново е приет от Хитлер, който е с подчертано по-тежък характер от Гьоринг. На срещата присъства и министърът на външните работи Рибентроп. Пред тях българският владетел развива тезата, че за Англия и Германия съществува една опасност от „червения Петър Първи“, т. е. от Сталин и за пореден път призовава Хитлер да се споразумее с Чембърлейн и Деладие[37].

На път за България българският монарх се среща в Словения с югославския принц Павел и на 27 септември се прибира в София. С пристигането си той уведомява английския пълномощен министър Рендел, че е успял да убеди Гьоринг, дори и Хитлер, че Англия е готова да се бие и че войната би била сериозен риск за Германия[38]. На 29 и 30 с. м., когато се провежда Мюнхенската конференция, цар Борис III казва на Г. Кьосеиванов и на председателя на Народното събрание Ст. Мошанов, че той е препоръчал Судетската област да бъде пожертвана[39].

Връщайки се към дните на драматичната за Европа и света Судетска криза, Дж. Рендел пише в спомените си: „Невъзможно е да се каже до каква степен се бяха задълбочили тези разговори (между цар Борис и Хитлер), накланяйки везните против избухването на война през есента на 1938 г. На мен все още ми се струва, че намесата в този момент на цар Борис изигра роля. Несъмнено точно на това бе разчитал и г-н Чембърлейн и аз получих инструкция да благодаря на цар Борис за това, което е направил и да му кажа, че той е постъпил като „велик европеец“[40].

Д. Сирков обръща внимание на обстоятелството, че това е единственият случай, в който през своето царуване „този предпазлив и постоянно оглеждащ се монарх“ решава пряко и ангажиращо да се намеси в голямата политика. Изводът, до който достига той е, че това се дължи на „твърдото желание“ на цар Борис да се „постигне разбирателство между големите капиталистически държави в Европа, за да се противопоставят на СССР.“[41]

В Мюнхен Англия и Франция се споразумяват с Германия и Италия за сметка на Чехословакия. С подписването между четирите държави съглашение колективната безопасност, съветско-френско-чехословашката система и Малката антанта са ликвидирани. На 30 септември от 17,00 часа до 17,45 часа в Москва са получени от Прага две телеграми. С първата Бенеш пита да воюва ли или да капитулира, а с втората съобщава, че оттегля въпроса си[42]. Преди подписването на съглашението Чембърлейн предвижда гаранти за новите граници на Чехословакия да бъдат Англия, Франция и СССР. На конференцията на „четирите“ този проект е изоставен и въпросът се решава както следва: гаранти са Англия и Франция, а след уреждането на въпроса с унгарските и полските малцинства, към тях се присъединяват и Италия и Германия. За СССР не се споменава. „В Мюнхен – пише Александровски до НКИД – на Хитлер му се отдаде да убеди Чембърлейн и Даладие, че в дадената ситуация голямата опасност за мира в Европа представлява не той, а СССР... Това убеждение се явява неформално, а фактическо основание за създаване на блок на четирите против СССР. Ако Чехословакия днес се съпротивлява и заради това се започне война, то тя веднага ще се превърне във война на СССР с цяла Европа.“[43] На 4 октомври ТАСС заявява, че Англия и Франция не са се консултирали по чехословашкия въпрос със СССР, а само са му съобщавали свършени факти. „Към конференцията в Мюнхен и нейните решения – съветското правителство никакво отношение не е имало“[44] – се казва в съветската декларация.

В Мюнхен се поставя началото на териториалната ревизия в Европа. Чехословакия е разпокъсана. Германия заграбва Судетската област, Полша – областта Тешен, след връчен в Прага ултиматум на 1 октомври 1938 г., а Унгария – Южна Словакия и Подкарпатска Украйна с територия 12 000 кв. км и около 1 040 000 население, в резултат на Виенския арбитраж от 2 ноември с. г. Така Чехословакия, една от държавите възникнала в резултат на Версайската система, е ликвидирана без война[45].

***

Приключилата с „мирен изход“ чехословашка криза оказва непосредствено въздействие върху развитието на политическата обстановка на Балканите. В България

е подета кампания в подкрепа на прокламирания в Мюнхен „национален принцип“, т. е. в подкрепа на териториалната ревизия. В София пред чуждите дипломати цар Борис III и Кьосеиванов започват непрекъснато да повтарят, че от България несправедливо са откъснати територии и население, в нарушение на принципа на самоопределение.

Без да се отклонява от следваната политика на необвързаност и неутралитет, българското правителство предприема дипломатически стъпки за решаване на малцинствения въпрос, като възлага особено големи надежди на Пакта за вечно приятелство с Югославия.

На 31 октомври 1938 г. в Нишка баня Кьосеиванов и Стоядинович разискват по въпроса за българския излаз на Егея и добруджанския въпрос. Българският премиер и министър на външните работи казва, че няма възражения срещу вземането на Солун от Югославия, ако България получи Дедеагач[46]. По-късно, когато председателят на Народното събрание Ст. Мошанов посещава Белград (12 декември), Стоядинович заявява, че е готов да подкрепи българското искане за възвръщането на Южна Добруджа[47]. През ноември турският външен министър Р. Арас изразява надежда, че с уреждането на добруджанския въпрос Солунската спогодба ще получи пълна реализация, в смисъл на следваната от Турция нова балканска политика.

През есента на 1938 г. до преговори между България и Румъния по териториалния въпрос не се стига, защото позицията на Великите сили към съществуващото статукво на Балканите не налага вземането на такава мярка от румънска страна. Английското правителство заявява, че ако добруджанският въпрос се разглежда сам за себе си, не е трудно да се върне Южна Добруджа на България, но тъй като влече след себе си и други въпроси, като този за границата в Трансилвания, засега това е невъзможно[48].

След Мюнхен и Виенския арбитраж държавите от Оста нямат изработена концепция относно Балканите. Италианският министър на външните работи Чано се въздържа да вземе отношение по българските искания, които са насочени, според както му ги представя Поменов, на „север и юг“, т. е. към Румъния и Гърция[49]. Очевидно Италия не желае да разкрива своите намерения на Балканите, преди това да е направила Германия. През ноември и началото на декември 1938 г. Германия оставя без последствия българските запитвания за Южна Добруджа и излаза на Бяло море[50].

От Великите сили единствено Съветският съюз заема благосклонна позиция към искането на България за ревизиране на териториалните клаузи на Ньойския договор. На 7 ноември 1938 г. народният комисар на външните работи на СССР М. Литвинов изразява учудване по повод запитването на българския пълномощен министър Н. Антонов ще има ли съветско противодействие, ако България постави своите естествени териториални искания. Той казва: „Защо да противодействаме?“[51] По-късно народният комисар на външните работи заявява на българския пълномощен министър, че най-належащо е ревизирането на границата между България и Румъния в Добруджа. „Той (Литвинов) – съобщава Антонов – би бил приел на драго сърце

една българо-румънска спогодба в тая насока."[52] Съветското правителство подкрепя българските териториални претенции, защото се опасява, че Германия би могла да се възползва и да въвлече България в антисъветски блок. Засилването на стопанската експанзия на Германия и активизирането на фашистките организации в България[53] подтикват Москва да промени отношението си спрямо искането на българското правителство за териториална ревизия.

В края на 1938 г. съветското правителство на няколко пъти прави конкретни предложения на българското правителство за сключване на търговска спогодба[54]. Успоредно с това по настояване на много търговци и индустриалци народният представител Ив. Пастухов поставя въпроса за подписване на търговски договор със СССР в Народното събрание[55]. Но правителството на Кьосеиванов оставя без последствия предложенията на съветското правителство и исканията на българските търговци и индустриалци. То смята, че след Мюнхенското съглашение е недопустимо да се установяват тесни връзки със Съветския съюз. „Мюнхен – се казва в издадената на 17 октомври 1938 г. директива № 11 на българското външно министерство – успя да унищожи фактически франко-съветския, франко-полския и чехословашко-съветския съюзен договор и да подготви почвата за едно движение на Германия на изток."[56] С оглед на това Кьосеивановото правителство предупреждава българските пълномощни министри да бъдат предпазливи в отношенията си със съветските дипломати, защото СССР ще се насочи към търсене на съюзници за борба срещу последиците от Мюнхен[57].

***

След конференцията в Мюнхен Хитлер предявява претенции за Данциг[58]. Налага се полското правителство незабавно да ревизира политиката си по отношение на СССР. На 27 ноември 1938 г. полският посланик в Москва В. Гжибовски и Литвинов подписват декларация, с която Съветският съюз и Полша продължават сключения през 1932 г. съветско-полски договор до 1945 г.[59] Отзвукът в Европа от възобновяването на договора за ненападение между СССР и Полша е изключителен. Особено благоприятна е реакцията в Англия, Франция и Румъния. Това предизвиква безпокойство у българското правителство. На 14 декември българското външно министерство изисква от пълномощните министри в чужбина да доловят „какво ще бъде въздействието на полско-руската декларация върху полско-румънските отношения и дали тя няма да способства за подобряване на румъно-съветските отношения"[60].

Правителството на Кьосеиванов се надява, че е възможно да се създадат предпоставки за удовлетворяване на българските териториални претенции по отношение на Румъния и Гърция посредством изграждането на оста Белград – София – Анкара. На 17 ноември Г. Кьосеиванов декларира в Народното събрание, че „правителството ще постоянства в провежданата през последните 3 години външна политика на споразумение и сътрудничество за запазване и затвърждаване на мира на Балканите, като ще полага непрестанни грижи за развитие на приятелските ни отношения с Югославия и Турция... То ще продължи усилията за задоволително уреждане на спорните въпроси с другите две съседни страни – Румъния и Гърция"[61].

Председателят на парламентарната комисия за външна политика Г. Говедаров открито заявява, че „оста Белград – София трябва да се продължи до Анкара". Интересът към прокламираната от деветнадесетомайци ос Белград – София – Анкара се подсилва поради обстоятелството, че българо-югославският пакт се оказва недостатъчен за реализиране на българските национални идеали[62].

През ноември Н. Антонов сигнализира от Москва, че СССР ще потърси начин да нормализира отношенията си с Германия, за да се избави от изолацията и да избегне войната[63]. Г. Кьосеиванов споделя изразеното от Антонов мнение за намеренията на Сталин. Според него създадената с участието и на цар Борис мюнхенска атмосфера е преходна и инертна, и за това не трябва да се издигат ревизионистични искания, а да се изчака, за да се „подготви терена". Убеден в правилността на своите съждения, след Мюнхен той ориентира българската външна политика към „запазване доверието на Великите сили и вдъхване на благоразположение към България". На 16 декември 1938 г. в разговор с френския пълномощен министър в София Рене Ристелюбер, проведен по повод на посещението на Рибентроп в Париж, Г. Кьосеиванов заявява, че краха на Мюнхенското съглашение и съветско-полското сближение е предстоящ. „Двата славянски народа (полският и руският) – казва българският премиер – тъй дълбоко се ненавиждат, че техният сговор може да бъде само временен и изкуствен". Най-неочаквано за Ристелюбер Кьосеиванов приключва своя анализ с предсказване на възможността да бъде сключен германо-съветски пакт и да бъде осъществена „една четвърта подялба на Полша". За да се случи това е необходимо Коминтернът да намали пропагандата си[64].

В началото на 1939 г. в Мюнхенското съглашение започват да се появяват пукнатини. Българският пълномощен министър в Лондон Н. Момчилов известява, че отношенията между Англия и Германия „постепенно еволюират към ново изостряне"[65]. Новите тенденции в развитието на международните отношения в антимюнхенски дух принуждават българското правителство да внесе промени в целите и тактиката си. Цар Борис III и правителството започват да разглеждат въпроса за Южна Добруджа като най-възможен за разрешаване[66].

На 30 януари 1939 г. френският пълномощен министър в София Рене Ристелюбер, коментирайки дебатите в българския парламент пише на Жорж Боне, министър на външните работи, че много оратори с доста „бурни думи" са станали изразители на народните чувства не само по отношение исканията спрямо Румъния, но и за изход на Егейско море, добавяйки дори, че не могат да забравят и Македония. „Но виковете – подчертава той, – които се надигнаха: „искаме Добруджа" потвърждават в каква посока на първо място се ориентират националните стремежи"[67].

Българските управляващи кръгове намират основание да поставят на преден план и дори като единствена претенция въпроса за Южна Добруджа в обстоятелството, че Англия и СССР включват уреждането на добруджанския въпрос в своите планове на Балканите[68]. В края на януари 1939 г. съветското правителство излиза с предложение за изграждане на Черноморски пакт за взаимопомощ, което в условията на развиващата се териториална ревизия в Европа предполага уреждане на българо-

румънския спор. По същото време и Англия предприема действия за формиране на „Балкански съединени щати с общо гарантирани външни граници“ посредством удовлетворяването на България в Добруджа и включването ѝ в Балканския пакт.

БЕЛЕЖКИ

[1] Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939. Т. 1, ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г. М., 1981, 24–25; **Безыменский**, **Л.** Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2002, 123–125; **Булок**, **А**. Гитлер и Сталин жизнь великих диктаторов. Т. 2. Смоленск, 2000, 126–127.

[2] Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939. Т. 1., 29–30.

[3] За повече подробности вж: **Иоахим фон Риббентроп**. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск, 1999, 4–5, 408.

[4] **Смирнова**, **Н.** Балканская политика фашисткой Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941). М., 1969, с. 58; **Чърчил**, **У.** Мемоари. Т. 1. С., 1993, 260–261.

[5] Documents diplomatiques Français (DDF) 1932–1939, sér. 2, t. VII. Paris, 1970, p. 787.

[6] Ibidem.

[7] На 20 февруари 1938 г. Идън подава оставка. На негово място е назначен лорд Едуард Фредерик Линдлей Вуд Халифакс. Вж: **Чърчил**, **У**. Мемоари. Т. 1. с. 244, 258.

[8] **Vinaver**, **V.** Jugoslavija i Francuska.izme u dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“). Beograd, 1985, s. 369; **Иоахим фон Риббентроп**. Тайная дипломатия III Рейха..., 140–141.

[9] ЦДА, ф. 1503 К, оп. 1, а. е. 15, л. 193, 194.

[10] Пак там, л. 202, 206; **Vinaver**, **V**. Jugoslavija i Francuska..., s. 369; **Димитров**, **Ил**. Българо-италиански политически отношения 1922–1943 г. С., 1976, с. 304; **Чърчил**, **У**. Мемоари. Т. 1..., с. 266, 277; **Тушар**, **П**. и др. Век на крайности. С., 2005, с. 229; **Буллок**, **А**. Гитлер и Сталин жизнь великих диктаторов. Т. 2. 139–142.

[11] DDF, sér. II, t. IX. Paris, 1972, с. 335–336.

[12] **Смирнова**, **Н**. Пос. съч., с. 61.

[13] Документы по истории Мюнхенского сговора 1937–1939. М., 1979, с. 59, 60, 64.

[14] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 569, л. 103.

[15] Документы по истории Мюнхенского сговора..., с. 62, 68.

[16] **Vinaver**, **V.** Jugoslavija i Francuska..., 372–373; ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 470, л. 46–47.

[17] **Calafeteanu, J**. Orientations dans la politique roumaine a l'égard des États du Sud-Est Européen après l'Anschluss (Mai – Août 1938). – Revue Roumaine d´histoire, 1977, № 4, p. 721; **Vinaver**, **V.** Jugoslavija Francuska..., 376–377; **Волков**, **В. К.** Мюнхенский сговор и балканские страны. М., 1978, с. 21.

[18] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 569, л. 168.

[19] Пак там, л. 177.

[20] **Сирков**, **Д**. Външната политика на България 1938–1941. С., 1979, 41–42, 51; **Вълков, В**. Българо-съветски военнополитически отношения (1934–1939). – Във: Българо-съветски политически отношения (1917–1941) статии и документи. С., 1998, с.146.

[21] **Волков, В. К.** Мюнхенский сговор..., с. 134; **Calafeteanu, J**. Orientations dans la politique roumaine..., p. 726.

[22] **Calafeteanu, J**. Orientations dans la politique Roumaine..., p. 726.

[23] **Спасов**, **Л.** България, великите сили и балканските държави. С., 1993, 178–179.

[24] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 877, л. 6.

[25] Пак там, а. е. 877, л. 10.

[26] Пак там, а. е. 30, л. 122.

[27] **Чърчил, У.** Мемоари. Т. 1. с. 294–296; **Иоахим фон Риббентроп**. Тайная дипломатия III Рейха..., с. 150; **Цветков, П.** Между руския комунизъм и германския националсоциализъм. Средните и малките държави в европейската политика до Втората световна война. С., 1998, 172–173.

[28] Документы по истории Мюнхенского сговора..., с. 192, 206, 214, 240; Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа. Решения „Особой папки" 1923–1939. М., 2001, с. 363.

[29] **Цветков, П.** Между руския комунизъм и германския националсоциализъм..., с. 173.

[30] Документы по истории Мюнхенского сговора..., с. 284, 285, 296, 297; **Иоахим фон Риббентроп**, Тайная дипломатия III Рейха..., 150–153; **Буллок**, **А**. Гитлер и Сталин жизнь великих диктаторов. Т. 2, с. 164.

[31] Архивите говорят. Т. 43. Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941). Т. II. (1934–1941). С., 2007, с. 116.

[32] **Груев**, **Ст.** Корона от трьни. Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991, с. 307.

[33] **Rendel**, **G**. The Sword and the Olive. Recollections of Diplomacy and the Foreign Service 1913–1954. London, 1957, p.156.

[34] **Чърчил**, **У**. Мемоари. Т. 1, с. 296.

[35] **Bertin**, **Fr.** L' Europe de Hitler. Paris, 1977, p. 84.

[36] **Rendel, G.** The Sword and the Olive..., 156–157.

[37] Вж: **Димитров**, **Ил.** Един епизод от подготовката на Мюнхенската конференция. – В: **Димитров, Ил.** България на Балканите и в Европа. С., 1980, 81–82; **Груев**, **Ст**. Корона от трьни..., с. 307; **Цветков, П.** Между руския комунизъм и германския националсоциализъм. Средните и малките държави в европейската политика до Втората световна война. С., 1998, с. 177.

[38] **Rendel**, **G**. The Sword and the Olive..., p. 157.

[39] **Bertin**, **Fr**. L' Europe de Hitler..., p. 85.

[40] **Rendel**, **G.** The Sword and the Olive..., p. 157.

[41] **Сирков, Д.** Външната политика на България 1938–1941, с. 67.

[42] Документы по истории Мюнхенского сговора..., 334–335.

[43] Пак там, с. 340.

[44] Пак там, с. 347.

[45] **Сальков, А. П.** СССР и национально-территориальное переустройство в Юго-Восточной Европе (1938–1941 гг.). – Отечеств. ист., 2005, № 3, с. 72; **Волков, В. К**. Мюнхенский сговор..., с. 56; **Тушар**, **П.** и др. Век на крайности. С., 2005, с. 230.

[46] **Avramovski**, **Ž**. Sukob interesa Britanije I Nemaike na Balkanu aou i drugog svetskog rata. – In: Istorlja XX veka. Zbornik radova. T. II. Beograd, 1961, s. 107.

[47] **Сирков**, **Д.** Външната политика на България 1938–1941..., с. 83; ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 464, л. 96, 97.

[48] НАИИ БАН, IV, оп. 78, а. е. 25, л. 69–77.

[49] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 584, л. 35.

[50] **Генчев**, **Н**. Външнополитическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 – септември 1939). – Г о д. СУ, ФИФ, 61, 1968, № 3, с. 156.

[51] Пак там, с. 155.

[52] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 1115, л. 170.

[53] Пак там, а. е. 778, л. 2; Журнал де Моску, (Москва), 29 ноябрь 1938.

[54] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 778, л. 4. През ноември 1938 г. по време на погребението на Кемал Ататюрк ръководителят на съветската делегация В. П. Потемкин предлага на водача на българската делегация правителството на Г. Кьосеиванов да изпрати в Москва свои представители за водене на търговски преговори. По-късно, на 27 декември с. г., той съобщава на народния комисар на външната търговия А. И. Микоян, че предстои в СССР да дойдат български политически, обществени и стопански деятели. Вж: **Федоров, К. В.** Советская политика в Дунайском басейне и на Балканах с октября 1938 по 15 марта 1939 г. – В: П о л и т и к а великих держав на Балканах и Ближнем Восток в новейшее время. Свердловск, 1982, с. 126, 128.

[55] Ст. днев. на XXIV ОНС, I р. с., 566–567.

[56] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 877, л. 11.

[57] Пак там, л. 12.

[58] **Дамянова**, **Е**. България и Полша 1918–1941. С., 1982, 258–260; **Тушар**, **П**. и др. Век на крайности..., с. 231; **Федоров, К. В.** Советская политика в Дунайском басейне и на Балканах с октября 1938 по 15 марта 1939 г..., с. 123.

[59] Известия, № 275 (6742), 27 ноябрь 1938; **Овсяни**, **И.** 1939 последните седмици на мира. Как империалистите разпалиха Втората световна война. С., 1983, с. 87; Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа. Решения „Особый папки" 1923–1939. М., 2001, 364–365.

[60] ЦДА, ф. 176 К, оп. 7, а. е. 877, л. 14.

[61] **Генчев**, **Н.** Външнополитическата ориентация на България..., с. 155.; Днес, № 842, 18 ноември 1938.

[62] DDF, sér. II, t. XIII, Paris, 1979, p. 872.

[63] **Сирков**, **Д**. България и германо-съветският пакт за ненападение от август 1939 г. – Е п о х и, № 3–4, 1997, с. 35.

[64] DDF, sér. II, t. XIII, p. 310.

[65] **Сирков**, **Д**. Външната политика на България 1938–1941..., с. 74.

[66] Пак там, с. 74; **Генчев**, **Н**. Външнополитическата ориентация на България..., с. 156; **Димитров, Ил**. Българо-италиански политически отношения..., с. 308.

[67] DDF, sér. II, t. XIII, p. 872

[68] **Спасов**, **Л.** Добруджанският въпрос във външната политика на България (октомври 1938 – август 1939 г.). – Д о б р у д ж а, 1986, № 3, с. 53.